

ARQUITECTURA DEL CASTELL DE BARBERÀ (DELS ORÍGENS ALS TEMPLERS) (I)

Joan FUGUET i SANS

*A la memòria de Mossèn Josep Porta,
primer historiador de Barberà.*

Coneixem la història del castell de Barberà, o per ser més exactes, la història de la gent que el va ocupar, des dels seus orígens fins a la Desamortització, moment en què fou cedit al municipi (1). En canvi, resta per fer una anàlisi de l'edifici o conjunt d'edificis en el context de les fortaleses medievals; particularment en relació a l'arquitectura que van fer els Templers.

La seva anàlisi arquitectònica és bastant problemàtica: un garbuix de construccions (o restauracions) se superposen com a testimonis de diverses èpoques i de moltes vicissituds.

(1) Aquesta és tota la bibliografia que coneixem sobre el tema:

Joaquim MIRET i SANS, a *Les cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*, Barcelona, 1910, en dóna nombroses referències dins del context general de les ordes del Temple i de l'hospital a Catalunya; Antoni PALAU i DULCET, a *Conca de Barberà, III Guia de la Conca*, Barcelona, 1932, dedica un capítol monogràfic al poble de Barberà on dóna força notícies de la història del castell i incideix en certa manera en alguns aspectes arquitectònics; M(anuel) M(iró) E(splugas) i F(rancesc) C(atalà), a *Castell de Barberà*, en "*Els Castells Catalans*", volum IV, Barcelona, 1973, p. 204-215, presenten una síntesi molt completa i erudita sobre la història del castell de Barberà; Josep M.ª SANS i TRAVÉ, a *Alguns aspectes de l'establiment dels templers a Catalunya: Barberà*, en "*Quaderns d'Història Tarraconense*" 1 (1977), Tarragona, "Institut d'Estudis Tarraconenses "Ramon Berenguer IV", p. 9-58, ens ofereix la síntesi d'una investigació més àmplia que realitzà sobre la Comanda dels Templers de Barberà. És un treball que a més és un resum completíssim de l'estat de la qüestió de la reconquesta i repoblació de Barberà.

Ens aventurarem a un estudi partint d'allò que resta en peu, de les notícies documentals, i de la comparació amb construccions similars.

ELS ORÍGENS

És possible que en el turó on s'aixeca el castell hi haguessin hagut establiments íbers i romans (2): el castell de Montblanc es bastí sobre un poblat ibèric per citar un exemple ben a prop; el topònim Barberà —d'etimologia romana segons Aebischer (3)— ens fa pensar en un establiment al terme en temps romà, del qual hi ha vestigis en les restes de vil·les romanes entre Barberà i Pira.

De moment, però, tot això queda en el terreny de les suposicions.

Fins al segle XI no tindrem notícies documentals directes sobre el castell. Suposem que, ja en el segle X, existia una torre, si tenim en compte les primeres repoblacions del territori.

Els primers documents que trobem sobre Barberà es refereixen a una possible primera repoblació a mitjans del segle X a Sant Pere d'Ambigats, del terme de Barberà. Seguint les hipòtesis d'Albert Benet (4), creiem que el senyor del castell-torre de Barberà podia ser Sala de Sant Benet, personatge que tingué una intensa tasca repobladora; un dels seus néts, Sala de Santa Perpètua, apareix com a propietari del castell i terme de Barberà al 1013. Aquesta cita fa pensar, amb prou versemblança, en l'existència d'una fortificació en el puig de Barberà (no fóra cap disbarat suposar que l'origen d'aquesta construcció podia ser anterior, com hem dit abans, car és normal que una edificació s'assenti en el lloc d'una altra anterior).

Suposem l'existència d'aquesta torre del segle X, a part de la documentació i de les possibilitats històriques, a partir de les restes que han arribat fins als nostres dies:

El mur meridional de l'actual edifici del castell presenta fins a uns cinc metres d'altura un aparell molt particular: són filades perfec-

(2) Vegeu Lluís MONREAL i Martí de RIQUER, *Els Castells Medievals de Catalunya*, Barcelona, 1965, vol. I, p. XVIII i XIX; i J. PUIG y CADAVALCH, Antoni de FALGUERA i J. GODAY y CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, 1911, vol. II, p. 441 i ss.; Pere CATALÀ i ROCA, *Presència dels castells*, en "Els Castells Catalans", vol. I, Barcelona, 1967, p. 115-168.

(3) Paul AEBISCHER, *Etudes de toponymie catalane*, Suïza, 1928.

(4) Albert BENET i CLARÀ, *La donació de Sant Pere d'Ambigats, primer document sobre Barberà*, en "Aplec de Treballs n.º 3 del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà", Montblanc, 1981, p. 133-153.

Foto: CATALÀ i PIC

Foto n.º 1. Façana sud

tes d'uns imponents carreus (70 ó 80 per 40 cm.) desbastats i assentats en sec; amb tota seguretat, aquest mur és anterior al segle XI donades les característiques descrites de la paret. A partir d'aquests cinc metres hi ha unes filades de la típica carreuada de moler del segle XI. Com que els dos tipus de construcció són ben diferenciats és evident que la part inferior ha de ser anterior al segle XI, (vegeu fotografia n.º 1).

Aquest mur és prou llarg com per a fer-nos pensar que es tractava de quelcom més que d'una torre de guaita; devia ser una torre-habitació.

Segons Puig i Cadafalch aquestes torres són un antiquíssim sistema de defensa, de tradició pre-romana, que subsisteixen durant la romanització i arriben fins a l'edat mitjana. Moltes vegades la torre és el nucli originari d'un castell. Servia de guaita i de defensa en punts estratègics; era l'element més simple de fortificació i podia variar de dimensions i de capacitat.

La primitiva construcció del castell era potser una torre quadrangular, si tenim en compte la disposició del mur; no té res a veure amb la torre rodona que conservem en part a l'extrem nord-occidental de la muralla (vegeu el plànol).

Si ens atrevim a pensar que la primera edificació medieval del castell era una torre és perquè documents posteriors es refereixen a aquest indret amb els termes de *torre* com veurem més endavant.

Queden pendents una sèrie de problemes:

Es tracta d'un fragment insignificant d'una construcció bastant gran, o és una part important del mur de migdia del primer castell?; És part d'una muralla? Faria falta una excavació sistemàtica per poder establir cronologies, (vegeu el gràfic n.º 1).

SEGLE XI

El 1013, l'esmentat Sala de Santa Perpètua ven el castell de Santa Perpètua amb els seus termes, i també el castell de Barberà que sembla col·locat en la transacció com a torna. Cap als anys 20 d'aquesta centúria, una escomesa sarraïna devastà la zona; suposem que va destruir el castell de Barberà.

A mitjans de segle, la documentació ens aporta notícies més interessants de cara a una possible i probable restauració. En aquest moment hi ha una política decidida de reconquesta per part dels comtes de Barcelona i el d'Urgell que comencen a tenir interessos a

la Conca. El 1054 Ramon Berenguer I *el Vell* fa una conveniència amb un tal Arnau Pere mitjançant la qual li dona Barberà en feu; entre la munió de drets i deures per ambdues parts, que acostumen a contenir aquests documents, hi ha un aspecte que ens interessa particularment: el comte es comprometia a donar a Arnau Pere mil mancosos per tal que el vassall restaurés i fortifiqués Barberà (5).

En un altre document (6) —aquest ja de finals del XII— s'explica com va anar cent anys abans la fortificació de Barberà per part d'Arnau Pere. Diu que aquest hi establí 400 pobladors que féu venir de les seves possessions, i que ell mateix en dirigí la fortificació i la colonització.

En el mateix sentit, podríem assenyalar l'interès que suscità la possessió de Barberà per part dels comtes de Barcelona Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II; aquest interès havia de ser degut a les rendes provinents del treball d'uns homes, per a la qual cosa necessitaven una seguretat que només els podia oferir una fortalesa.

Uns anys més tard, el 1067, el comte de Barcelona cedia els seus drets sobre Barberà al comte d'Urgell Armengol IV, bo i reservant-se certes dominicatures; amb aquest acte Arnau Pere passava a tenir Barberà com a feu del comte d'Urgell. Allò que més ens interessa per al nostre estudi és que aquest document diu que el comte de Barcelona, senyor del d'Urgell, retenia entre altres coses, el lloc del castell de Barberà que li semblés més oportú per a fer-hi un palau i construir-hi una capella (7).

Puig i Cadafalch (8) ens fa una acurada descripció de les diverses fases de l'evolució de les fortaleses medievals. En un primer estadi, allò que més tard esdevindrà castell podria tractar-se, com hem vist abans, d'una torre aïllada que feia alhora de fort i d'habitació. Aquesta torre pot passar gradualment a castell quan s'envolta de muralles i s'hi aixeca una sala. En un tercer moment, el conjunt s'incrementa amb una església, un magatzem i un pati interior. Finalment, en una darrera etapa, apareixeria el que se'n diu palau fortificat format de cossos d'edifici al voltant del pati.

(5) Document publicat per F. MIQUEL, *Liber Feudorum Maior*, I, Barcelona, 1945, p. 266-267, doc. 251.

(6) Biblioteca de Catalunya, Ms. 729, vol. VIII, p. 199-202, citat per Josep M.ª SANS i TRAVÉ, *Alguns aspectes... op. cit.*, p. 54.

(7) Document publicat per F. MIQUEL, *Liber Feudorum Maior op. cit.*, p. 268-269, doc. 252.

(8) Josep PUIG i CADAFALCH, *L'Arquitectura romànica... op. cit.*, vol. IV, Barcelona, 1918, p. 625-644.

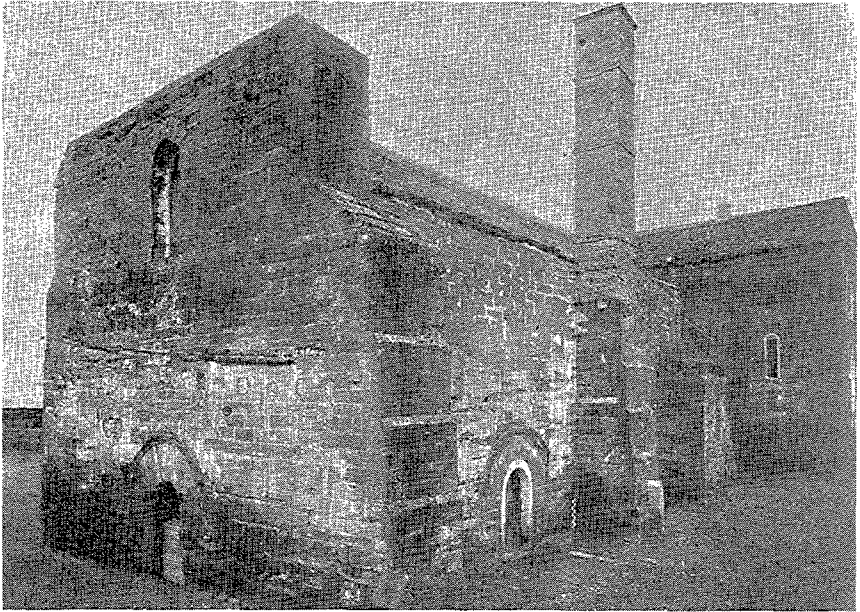

Foto n.º 2. Castell de Gardeny

La sistematització de Puig i Cadafalch de l'evolució del castell-fortalesa medieval ens servirà per establir comparacions molt valuoses amb certs elements del castell de Barberà que resten com a testimonis de diferents èpoques. Ara bé, malgrat la validesa de l'esquema, fóra absurd de voler-ho encaixar tot segons el model teòric, encara que aquest es pugui complir en determinats exemples.

Malgrat posseir dades documentals, continua resultant problemàtic parlar d'aquesta etapa arquitectònica del castell de Barberà.

De tot allò que avui resta en peu, l'element que a primer cop d'ull ofereix menys dubtes per ésser datat en aquest segle, és les restes d'una muralla i, especialment les de la torre de planta circular abans esmentada, que en forma part. Ens permet fer aquesta suposició l'observació de la paret: és "opus quadratum" rústec, desbastat a cops de maceta, i de reduïdes dimensions —uns 30 per 25 cm.—; Puig i Cadafalch (9) situa aquest tipus de construcció a finals de l'XI i durant el XII per a les obres que ell anomena del primer romànic.

Encara que els documents no ens permetin datar aquesta obra,

(9) Josep PUIG i CADAFALCH, *L'Arquitectura romànica... op. cit.*, vol. II, Barcelona, 1911, p. 465.

Foto n.º 3. Façana est.

tenim construccions de semblant aparell properes a Barberà que sí que estan datades: la torre de Sant Miquel de Montclar, construïda l'any 1057 (10).

Aquestes fortificacions formarien part d'un conjunt de construccions avançades a la Marca, impulsades a mitjans de segle pel comte Ramon Berenguer I *el Vell* (les de Bernat Seniofred a Conesa, el 1043; Mir Foguet a Forès, el 1053; Arnau Pere a Barberà, el 1054).

Aquests elements de fortificació formen un recinte tancat més o menys rectangular de 70 per 30 metres, orientats els costats llargs a migdia i a tramuntana; els murs tenen entre un i dos metres de gruix.

La part que millor conserva a Barberà el seu aspecte original és el llenç que mira a ponent, sobretot els dos angles. L'angle sud forma un impressionant esperó —nom amb el qual encara és conegut a la vila—; l'angle nord té una torre circular de 8 metres i mig de diàmetre per 2 metres de gruix —encara conserva uns 2 metres d'alçada—. Es conserva la porta que donava a la planta baixa de la torre i una escala exterior circular adossada a ella que potser servia per accedir al corredor de la muralla.

Aquesta muralla rodejava el castell per l'oest, pel nord i per l'est; entre el castell, que probablement feia de muralla sud, i el nord del recinte quedava un ample espai —l'hort— a ponent, un pati a tramuntana —on en una fase posterior s'hi construïran nous cossos d'edifici—, i un altre espai no tan ample a sol ixent on hi havia l'entrada al recinte.

Aquell primer castell o torre construït al segle X —del qual hem parlat— restaria adossat a la part de migdia, formant part del mur fortificat.

La muralla i torre de Barberà són obrades amb calç i arena. Aquesta tècnica fou emprada en el segle XI en les obres considerades més fortes; normalment en els documents es feia constar que les torres tinguessin l'alçada igual al perímetre (11); segons això la torre de Barberà tenia una altura de 27 metres, mides corresponents a una fortalesa considerable. Si això fou així, el comte Armengol VI d'Urgell, l'any 1132, quan va donar la seva part del feu de Barberà als templers, no exagerava al qualificar-la de "munitissimum castrum" (12). Serà

(10) Albert BENET i CLARÀ, *La donació de Sant Pere...* op. cit., p. 150.

(11) Vegeu J. PUIG i CADAFALCH, *L'Arquitectura Romànica...* op. cit., vol. II, Barcelona, 1911, p. 448-449.

(12) A.C.A., C. Pergamins de Ramon Berenguer IV, n.º 7, publicat per M. d'ALBON, *Cartulaire général de l'Ordre du Temple 1119?-1150*, París, 1913, p. 36-37, doc. XLVII.

bo de recordar que aquesta dada redunda en la datació del clos murallat anterior als templers.

D'aquestes esponeroses muralles que avui només són una ombra d'allò que foren, en tenim referències documentals i gràfiques. En diverses visites priorals dels segles XVI i XVII són citades en els termes de gegantines: "y dit ort està ab sas murallas de pedra molt altes ab sos merlets també de pedra" (13). El document gràfic que posseïm és molts pocs anys anterior a aquest escrit; es tracta d'un dibuix que un enginyer militar francès, Chevalier de Beaulieu, realitzà durant la guerra de Seccessió. Amb totes les reserves que puguin fer-se als dibuixos de Beaulieu, a causa de la fantasia que imprimia en els seus treballs, hi ha un aspecte bastant fiable: l'estratègic; l'autor podia recrear-se més o menys artísticament en els seus dibuixos, però acostumava a anotar les fortificacions amb força fiabilitat. El castell de Barberà, la torre i la muralla apareixen situats correctament en el seu lloc, i són exactament de l'envergadura que els hem atribuït (14).

Actualment les muralles no tenen més de dos metres en els llocs més alts però la gent de Barberà de més de 40 anys les recorden amb tres metres més d'alçada i amb el mateix tipus de paret.

Els principals dubtes són els relacionats amb l'edificació interior de les muralles. Si tenim en compte les cites documentals i la grandària del recinte emmurallat, per què no podem pensar que en aquests anys es va construir la sala, el magatzem i —fins i tot— la capella?. (Vegeu el gràfic n.º 2).

Una recent campanya de desenrunament dels soterranis del cos d'edifici que avui resta en peu, ens ha posat al descobert uns murs d'un aparell que pot ser ben bé del segle XI. Aquesta prospecció ens ha permès dibuixar la planta del soterrani —o si més no, de part del soterrani—. Es tracta d'un mur on alterna l'aparell típic desbastat de 15 per 30 cm. —com a la muralla— amb un altre de més gros.

Si observem aquesta paret sobre el plànol, veiem que segueix la línia (potser és la mateixa) del cos d'edifici que fa cantó a llevant i a migdia. Representa un bon tros de la paret nord, la que faria el cantó nord-occidental del rectangle planta.

És una paret d'uns dos metres de gruix que podia formar una planta rectangular de 24 metres de llarg per 6 d'ample (vegeu el plànol);

(13) A.C.A. Sant Joan de Jerusalem, arm. 13 (Barberà), vol. 18, fols 3-6.

(14) *Les plans et profils des principales villes et lieux considerables de la Principauté de Catalogne*, París, 1652 (?), lám. 61.

probablement estava dividida en dues o tres estances. L'actual porta del castell que mira a sol ixent era tal vegada l'accés principal a aquest cos d'edifici, encara que s'han de fer certes reserves sobre la datació d'aquesta entrada ja que presenta un arc rodó adovellat molt sospitós, tant per les mides exagerades i matusseres de les dovelles com pel tractament de la pedra. Aquesta porta ha estat tapiada fins fa pocs anys i probablement ha romàs així durant segles doncs és significatiu que cap dels inventaris que posseïm del castell en facin esment.

La paret desenrunada, pel costat nord, forma part d'una peça també rectangular de 9 metres per 3'5 metres; està perfectament conservada; té la coberta de volta de pedra d'uns 4 metres d'alçada. L'entrada original d'aquesta peça és també una mica problemàtica; els documents del segle XVII diuen que és utilitzada com a sitja de la presó, i que s'hi baixa per una trapa que hi ha a la volta:

“y ha un portal (al quarto del damunt) ab sa porta y forrallat molt forta per lo qual se entra a una istàntia que serveix de presó y a dins dita istàntia y ha altre portal per lo qual se entra a altre istàntia la qual també serveix de presó ab sa sitja dins de aquella ab una rexa de ferro per tapar dita sitja” (15).

D'aquest text deduïm que aquestes peces i la sitja havien estat habilitades com a presó; per tant, abans podien haver tingut una altra funció. En qualsevol cas, és una incògnita saber com s'hi accedia i quin era originàriament la seva funció.

Els documents del segle XVI anomenen aquest indret “torre de la presó” i la descriuen amb tots els estris propis d'aquell lloc. En un d'aquests documents es parla de “la cambra de la torre” amb llit, taules i altres coses i de “la recambra de dita cambra de la torre” (16). Probablement també sigui aquest indret la “cambra sobirana de la torre” d'un inventari del s. XIV (17).

Hem citat tot això per recalcar el fet que s'anomeni torre un lloc que no té res a veure amb la torre de la muralla, la qual, per altra banda, no podia tenir capacitat per a tot allò que se li assignava. Quan s'anomena la torre de la muralla se la situa a l'hort, on actualment és: “se entra al ort del castell dins del qual y ha una torre enderrocada y dit ort està ab sas murallas” (18).

(15) Vegeu el document citat a la nota 13.

(16) Arxiu Arxidiocessà de Tarragona (Barberà) caixa 10, i A.C.A. Sant Joan de Jerusalem, arm. 13 (Barberà), vol. 16, fols 11 i ss.

(17) A.C.A. Sant Joan de Jerusalem, arm. 24, lligall 4, (publicat en part per J. MIRET i SANS a *Les cases de Templers... op. cit.*, p. 562-564).

(18) Document citat en la nota 13.

Foto n.º 4.
Restes de la barbicana

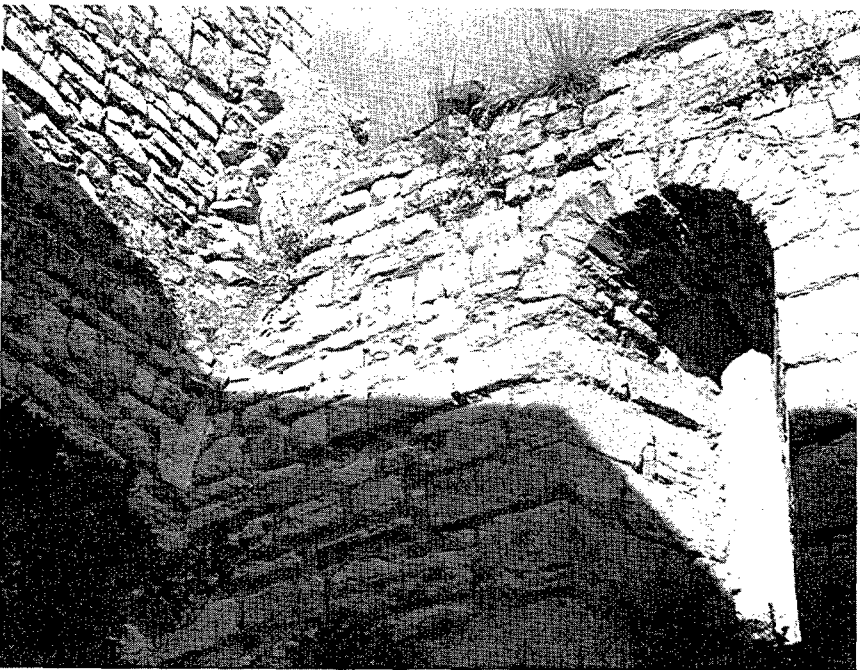

Foto n.º 5. Finestra de l'absis

Crec que aquesta “torre” —que en el soterrani és sitja, al pla terrer presó i en el pis superior cambra i recambra— és la *torre* per antonomàsia, el nucli originari de la fortalesa, a redós del qual aniria desenvolupant-se amb el temps el castell. Els murs principals d’aquesta torre són els que han aparegut amb el desenrunament recent.

Aquest argument resta reforçat en constatar que l’aparell dels murs és anterior al segle XII: es tracta del típic “opus quadratum”, obra de moler desbastat a cops de martell i acollat amb calç i arena. El fet que no sigui tan regular com el de les muralles pot atribuir-se a la reutilització de la pedra d’una construcció anterior. Al damunt d’aquest aparell hi ha construccions del XIII i del XIV.

Per altra part, també resulta indicatiu que es conservés el nom de torre per a aquesta part del castell fins al segle XVII, com ho proven els documents citats. Els noms arquitectònics romanen tant o més que els topònims (la sala, el palau...). Si el nom de “Palau Nou” que féu construir al segle XIV l’hospitaler fra Guillem de Guimerà (19) es va conservar en els documents fins al segle XIX, no té res d’estrany que un nom del segle XI (o del X) es conservés fins al XVII; igual s’esdevé amb el mot presó i pati que encara diem avui.

En resum, probablement estem davant de la torre-habitació inicial construïda el segle XI sobre una primitiva fortificació enrunada que va ser primer voltada de muralles i que després va ampliar-se, en el mateix segle, amb la sala i els magatzems, i, per què no, la capella.

El castell, doncs, amb tota seguretat, va ser a les darreries del segle XI aquell “munitissimum castrum” que els comtes d’Urgell i de Barcelona donaren uns anys més tard als Templers.

El castell dels Puigverd i del seu antecessor Arnau Pere, i fins i tot el de Sala de Sant Benet al segle X, en la seva estructura nuclear —la primera torre que progressivament anirà creixent formant el castell— estava situat en el mateix lloc on encara avui es conserva el cos principal de l’edifici. El mur bastit en l’edificació del segle X per Sala de Sant Benet és probablement la part inferior de l’actual paret de migdia. Només cal observar-lo: l’impressionant aparell de la part baixa tant pot ser del segle X com d’una construcció anterior; el que no pot ser és posterior a les pedres que el continuen més amunt perfectament datables als segles XI, XIII i posteriors.

Josep Maria Sans (20) parla de la fortificació construïda per Ar-

(19) Vegeu J. M.ª SANS i TRAVÉ, *Alguns aspectes... op. cit.*, p. 56.

(20) Vegeu J. M.ª SANS i TRAVÉ, *Alguns aspectes... op. cit.*, p. 55 i Josep M.ª SANS i

nau Pere i els seus successors els Puigverd, però dubta que tingui res a veure amb l'indret que després ocuparan els templers. Primer, a *Alguns aspectes...* suposa que el castell dels Puigverd podia haver estat al turó de l'est de la vila on hi havia l'església parroquial. Darrerament, a la *Gran Geografia Comarcal...* ha rectificat l'anterior suposició i situa el castell "consistent bàsicament en una torre circular" en la part superior nord-oest del recinte, és a dir, la torre de la muralla que encara subsisteix. Costa d'imaginar dues construccions similars a pocs metres de distància. D'altra banda, la torre de l'XI, com ja he dit, no podia ser una torre nuclear per manca de capacitat; havia de ser, per tant, exclusivament torre de la muralla.

EL CASTELL DELS TEMPLERS

El comte de Barcelona Ramon Berenguer III, l'any 1131, va decidir associar la recentment fundada Orde del Temple a la seva tasca de reconquesta i li va donar el castell de Granyena, fortalesa situada a la Marca, prop de Cervera. L'Orde, que havia estat creada per defensar els Sants Llocs de Jerusalem, s'introduïa a la península ibèrica, entre d'altres motius, pel caràcter de creuada que recentment el papa havia donat a la reconquesta cristiana. Aquesta fou una decisió política de gran transcendència que el comte no va poder veure coronada car morí poc temps després.

El comte d'Urgell va seguir l'exemple polític del de Barcelona donant a l'orde la part dels drets que posseïa sobre Barberà l'any 1132; l'hereu de Ramon Berenguer III va continuar la política del pare donant la resta de drets que posseïa sobre Barberà.

La decisió dels comtes catalans i la d'altres sobirans de la Península (sobretot el testament d'Alfons *el Bataller* d'Aragó) d'afavorir la instal·lació de l'orde a les nostres terres, va ser ben acollida pels cavallers-monjos que ben aviat s'estengueren arreu de les terres hispàniques.

Malgrat aquestes donacions fetes als anys trenta, els templers trigaren a establir-se a Barberà. Això passava en bona part perquè els comtes tenien problemes de drets possessoris amb els senyors, vassalls seus, que aleshores tenien Barberà: els Puigverd.

La solució a què s'arribà per via judicial va deixar Barberà en mans dels Templers i de Pere de Puigverd alhora; de fet ambdós no tenien altre remei que posar-se d'acord. Finalment, vers l'any 1172, els Templers s'establiren a Barberà i n'organitzaren la comanda.

En la sèrie d'estires i arronses que s'haurien de succeir entre els Puigverd i els Templers, un dels temes controvertits degué ser la transacció del castell. Sembla ser que Pere de Puigverd no tenia la residència al castell de Barberà, sinó que hi tenia un castlà. L'any 1167 —poc abans d'instal·lar-s'hi l'orde—, Pere de Puigverd (que havia pledejat amb el comte de Barcelona) deixava dit al seu fill en el testament que compartís Barberà amb els Templers.

L'any 1172 ja tenim els Templers a Barberà. La qüestió que ara intentarem esbrinar és què va passar amb el castell.

És de suposar que de seguida ampliaren l'edifici per tal d'adequar-lo a la nova funció de casa-convent que a partir d'aleshores havia de tenir.

Entrem aquí en un punt bastant problemàtic: d'una banda tenim una construcció que mostra indicis de l'època dels Templers; d'una altra, donem per sentat que els Templers van trobar un castell murallat, amb unes dependències que —com a mínim— comprenien una torre, una sala i un magatzem.

Suposem que utilitzaren la construcció existent i que l'ampliaren. A partir de la construcció que resta en peu podem identificar-ne la capella, el pati, la torre i el Palau vell o sala. Però abans d'aventurar cap hipòtesi caldria veure quina era l'arquitectura templera en aquesta mena de castells.

L'any 1954 Elie Lambert publica un documentat estudi sobre l'arquitectura dels Templers (21), que té la gràcia de tocar de peus a terra i la virtut de la claredat en l'exposició. El fet és doblement important si pensem en la quantitat de literatura —moltes vegades de ficció— que ha suscitat el tema dels Templers. Tot allò que s'havia escrit sobre l'arquitectura d'aquesta orde derivava de la concepció romàntica proposada per Violet-le-Duc en el seu famós *Dictionnaire*, sobre la planta rodona de les capelles dites de Templers (22). Aquesta concepció

(21) *L'architecture des Templiers* a "Bulletin Monumental", Société Française d'Archéologie, vol. 112 (1954) París, p. 7-60 i 129-166.

(22) VIOLET-le-DUC, *Dictionnaire raisonné de l'Architecture Française*, París, 1854-1868, tom VI, p. 290, diu "Les édifices circulaires connus sous le nom de chapelles de Templiers sont des réminiscences du Saint-Sépulchre... L'ordre des Templiers, spécialement affec-

apriorística havia donat lloc a nombroses interpretacions arreu que afectaven qualsevol capella-rotonda o església de pla radial que no estés clarament documentada. Totes les interpretacions feien cap a especulacions geomètriques de caràcter esotèric atribuïdes a la saviesa i al coneixement del número dels constructors Templers.

Després, posteriors estudis documentats anirien desbrossant el camí fins a descobrir que moltes de les esglésies o capelles considerades de Templers, no ho eren (23).

Després d'analitzar l'arquitectura feta per Templers, Lambert arriba a la conclusió que, si bé és cert que existeixen capelles-rotondes o esglésies de pla radial en conjunts templers fortificats tan importants com París, Tomar o Londres, aquesta construcció no és exclusiva de l'orde car és freqüent trobar-la en altres institucions religioses relacionades amb el Sant Sepulcre. Per tant, allò que caracteritza l'arquitectura dels Templers no és l'existència d'aquesta mena d'edificis —que són relativament pocs— sinó el caire militar de la seva arquitectura.

És un fet freqüent que les construccions templeres siguin modestes: són fortificacions de ciutats o castells fora de les ciutats tant a Terra Santa com a Occident, les capelles de les quals no es diferencien de les d'altres fortificacions de l'època. Lambert considera la casa del Temple de Gardeny —descrita per Puig i Cadafalch— com un exemple molt representatiu d'aquestes construccions; després d'això sembla que tenim el camí bastant planer per poder establir comparacions entre Gardeny i Barberà, tan pròxims en tots els sentits.

Puig i Cadafalch tracta el tema de Gardeny de manera molt objectiva, limitant-se a descriure sumàriament fotografies i plànols amb el suport documental, i a inscriure'n el resultat en els diversos apartats del seu corpus de l'arquitectura del segon romànic. Primer fa referència a l'església en un subapartat dedicat a "Esglésies ab plan de creu ab un sol àbsis" en el llibre de l'arquitectura del Císter i de les seves

té à la défense et à la conservation des Lieux saints, élevait dans chaque commanderie une chapelle qui devait être la représentation de la rotonde de Jérusalem". Citat per Elie LAMBERT, *L'architecture des templiers*, ibidem p. 7.

(23) Tal és el cas que va passar amb la capella d'Eunate (Navarra) a partir de la qual LAMPÉREZ, Vicente, *Historia de la Arquitectura Cristiana en la Edad Media*; Madrid-Barcelona, 1930 (2.ª ed.), vol. II, p. 238-244, montà tota una teoria sobre els orígens orientals de l'orde del temple i l'aplicació a Eunate dels principis de llur arquitectura. Anys després J. YAÑEZ LARROSA, *Las iglesias octogonales de Navarra*, 1945, demostrava documentalment que havia estat una capella funerària. Citat per E. LAMBERT, *L'architecture... op. cit.*, p. 51.

“derivades” (24). Després parlarà de Gardeny com a monestir a l’anàlitzar l’aspecte utilitari en la composició dels edificis d’aquesta època (25).

Gardeny és l’únic exemple d’arquitectura de templers que Puig i Cadafalch estudia en la seva vastíssima obra del romànic català, i ho fa gairebé de passada dedicant-li molt poca atenció. Sembla que no vulgui entrar en un tema que podria esdevenir relliscós en no posseir estudis monogràfics. De fet, no crec que li interessés ficar-se en aquells terrenys de les interpretacions. Així doncs, limitant-se a parlar de Gardeny com un exemple més d’arquitectura romànica i militar, compleix i coincideix amb Lambert.

Quan parla de l’aspecte funcional, es limita a dir que els Templers eren militars que habitaven —més que un monestir— un castell: Gardeny devia consistir en un recinte emmurallat que contenia, a més de l’església, una gran quadra de dos pisos, un d’ells semi-soterrani que feia de magatzem, i l’altre de dormitori. Res més. De l’església en fa una referència una mica més llarga, situant-la sempre en el context de les característiques arquitectòniques de l’època: fa notar alguns aspectes típicament d’influència provençal, com l’àbsis poligonal i els senyals de picapedrer als carreus, però sobretot remarca que l’orde del Temple “segueix les prescripcions del Císter en son règim monàstich adoptant disposicions arquitectòniques senzilles y pobres de l’orde de Sant Bernat”. En realitat, el castell de Gardeny és tan simple que no se’n pot dir massa cosa més en una descripció que no entri en detalls (26).

Gardeny és un turó que hi ha al costat de Lleida, que, de sempre, ha tingut un gran valor estratègic. L’actual castell dels Templers, que es conserva força sencer, està rodejat per tres recintes emmurallats disposats segons l’orografia del terreny. La casa-convent està formada per dues robustes edificacions paral·lelepipèdiques de proporcions semblants, separades per un curt espai i disposades amb llurs eixos longitudinals perpendiculars. L’una és l’església i l’altra habitació i magatzem. Una i altra estan construïdes amb murs molt massissos, obrats amb els carreus de pedra picada típics dels segles XII i XIII, d’uns 40 per 20 cm. o més. La robustesa externa de les parets es fa més palesa pel fet que hi ha poques obertures, i encara petites.

A l’església hi ha tres portes de punt rodó —dues als laterals i

(24) Josep PUIG i CADAFALCH, *L’Arquitectura romànica... op. cit.*, vol. III, p. 423-425.

(25) *Ibidem* vol. IV, p. 576.

(26) Posteriorment n’han parlat Martí de RIQUER i MONREAL, seguint el mateix esquema i ampliant-ne detalls a *Els Castells... op. cit.*, vol. III, p. 275-285.

Foto n.º 6. Porta de la capella i restes de la volta

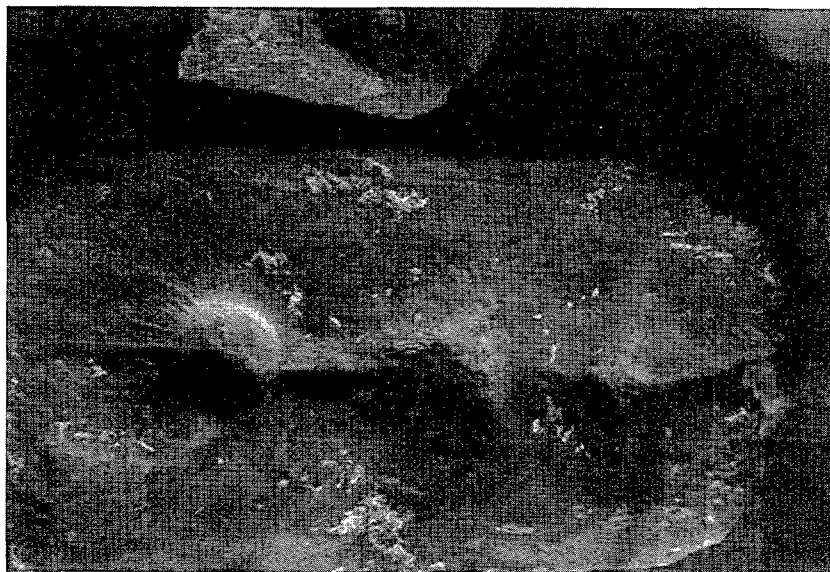

Foto n.º 7. Clau d'arc amb figures geomètriques

una al davanter— d'amples dovelles, i una finestra abotzinada damunt la porta del davant. Totes les portes són d'una gran simplicitat: com a tot ornament tenen austers bordons i una d'elles una senzilla arquivolta. Ferrenys contraforts de perfil escalonat flanquegen el frontispici fins a l'altura de la cornisa. El coronament del frontispici és horitzontal, a l'alçada del carener de la teulada; sembla que li falti una espadanya. En qualsevol cas, resulta d'una extremada severitat, abonada per l'absència d'elements esculturals.

L'interior repeteix la simplicitat i l'austeritat. Té una pesada volta de canó lleugerament apuntada, amb carreus ben enfilats que només es veuen interromputs per un arc toral format per un pilar i una columna juxtaposada amb capitells simples inspirats en l'orde corinti. Dues capelles laterals insinuen un creuer.

Exteriorment l'altre edifici té una presència semblant a l'església. A l'angle nord-occidental s'hi afegeix una torre de la mateixa alçada i aparell. Tampoc té cap element decoratiu, fora d'una cornisa sostinguda per permòdols amples i llisos; sobre la cornisa un àtic no menys senzill —que en la restauració recent ha estat emmerletat— recorre el perímetre. L'edifici és de dos pisos —un d'ells semisoterrani— coberts amb volta de canó apuntada com a l'església.

Si m'he estès una mica en la descripció d'aquest conjunt és per l'interès que en pot resultar d'una comparació amb Barberà. He cregut oportú reproduir una fotografia de Gardeny i posar-la al costat d'una de Barberà perquè les imatges parlen soles. (Vegeu fot. n.º 2 i 3).

Barberà està força deteriorat i mutilat per successives desfetes, reconstruccions i ampliacions, que provoquen greus problemes de datació i mermen la visió de conjunt. Amb tot, la part que ha romàs en peu formà probablement gairebé les tres quartes parts del castell dels Templers; aquest fet resulta avantatjós per a analitzar aquesta fase de la fortalesa.

Passarem seguidament a analitzar l'imponent volum del castell de Barberà, que, malgrat les successives reconstruccions, resulta molt semblant al de Gardeny.

Ja hem parlat abans del recinte emmurallat construït al segle XI. A la banda de sol ixent, el mur s'avançava ben bé uns 10 metres de l'actual paret vers la plaça del poble que hom anomenava Pla de Mesó, formant una barbacana⁽²⁷⁾. Una visuració de l'estat de l'edifici realitza-

(27) Vegeu a Pere CATALÀ i ROCA, *Presència dels castells* (citat a la nota 2) i sobretot l'apèndix "precisions", p. 809, on l'especialista Leonardo Villena puntualitza sobre el signi-

da el 1511 en una visita prioral parla d'aquesta part de la fortificació: "arribarem a visurar lo castell de dit lloch de Barberà lo qual al encontre i devant de ell està ricorrit de una barbacana ab ses portes, claus y tancadura" (28). Fins als anys 50 de la nostra centúria en què es construïren les actuals escales que accedeixen a la porta de l'est, es conservaren vestigis d'aquesta barbacana com es pot apreciar a la fotografia número 4. Tant per l'obra del parament que es veu en aquesta construcció com pel carreuat que és de pedra picada, sospitem que aquesta part de la fortificació correspon al segle XII, a l'ampliació del castell que féu l'ordè del Temple en instal·lar-se a Barberà.

A Catalunya, la barbacana és freqüent en el segle XIII i al "sud de França" n'hi ha a mitjans del XII diu Leonardo Villena en les puntualitzacions que fa sobre la *barbacana* a *Els castells catalans* (29). Si tenim present que els autors no catalans quan parlen del sud de França obliden sistemàticament que, durant una llarga etapa de la seva història, Catalunya i Occitània van formar una entitat políticament i culturalment molt relacionada, hem d'interpretar que a mitjan del segle XII, a Catalunya hi podia haver fortificacions amb barbacanes. És ben sabut que els Templers, entre d'altres, foren introductors a les nostres terres de les influències occitanes en l'arquitectura.

Aquestes observacions ens permeten suposar que els templers eixamplaren el recinte emmurallat vers llevant, situant en aquest indret la porta principal del castell, protegida per una barbacana; potser això —per motius de seguretat— és la primera cosa que van fer en instal·lar-s'hi a finals del segle XII. Al mateix temps, aquesta obra engrandia el recinte i permetia ampliar-ne les instal·lacions.

El que fou edifici primitiu, anterior a l'establiment dels Templers, la torre, va seguir essent amb tota probabilitat el Palau; el "Palau veyll" al qual fa referència l'inventari del segle XIV que hem citat més amunt que tenia cambres del comanador en els pisos sobirans (30).

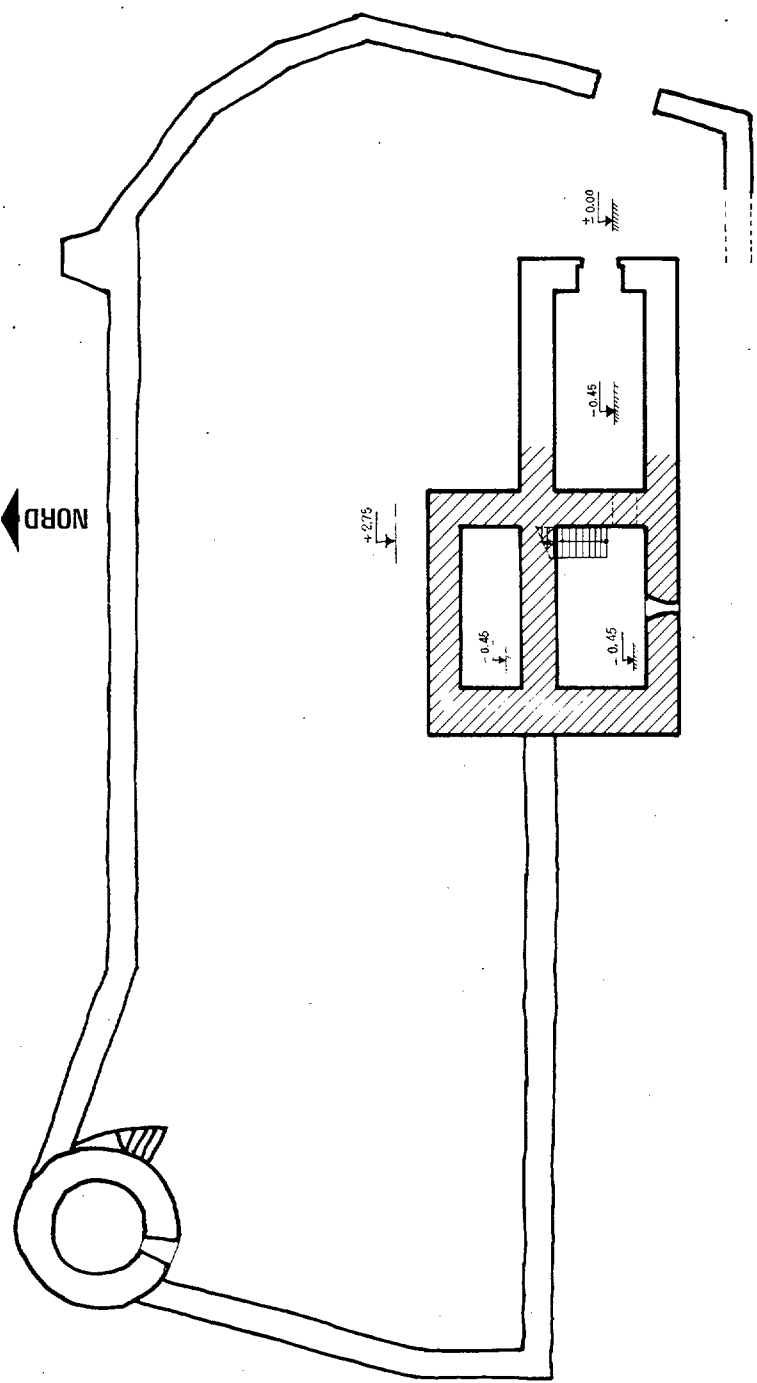
Amb tota probabilitat, els templers van afegir al primitiu cos d'edifici —que hem suposat obrat el X i l'XI— un altre cos que el continua cap a sol ixent. És possible que ja existís al segle XI aquest altre

ficat del mot *barbacana* en l'arquitectura militar medieval. Segons aquest senyor la barbacana és un mur avançat per protegir la porta del castell que cal no confondre amb la *lladroneira* i el *matacà*.

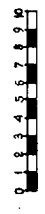
(28) A.C.A. Sant Joan de Jerusalem, arm. 13 (Barberà), vol. 16, fol. 18.

(29) "En Cataluña es ya frecuente en el siglo XIII (ALCOVER), aparece en Burdeos en 1262 (Luchaire) y se halla ya en el siglo XII en el sur de Francia, 1163"; vegeu nota 27.

(30) Vegeu nota 17.

ESCALA GRÀFICA

REFERÈNCIES :

- SEGLE X (O ANTERIOR)
- SEGLE XI

GRÀFIC NÚM. 112

Dibuix: Ferran Díaz

cos o una part del mur de l'est, i que al segle XII aquest passés de ser exterior a interior, i fos aprofitat per bastir-hi un magatzem a la part baixa i una capella al damunt.

És indiscutible que en aquest indret els templers hi tenien la capella. Aquesta capella ja apareix documentada sota l'advocació de Sant Salvador en el segle XII (31). Els murs, encara que hagin sofert modificacions, presenten molts trossos que apunten a una construcció d'aquesta època; la seva estructura simple i ferrenya és comparable a la que hem descrit a Gardeny. Només hi ha un problema: els carreus dels murs no presenten senyals de picapedrer, com veïem a Gardeny. Potser els templers aprofitaren unes parets anteriors, fet que abonaria la suposició que acabem de fer sobre la construcció anterior. De tota manera, aprofitada o no, la capella té unes característiques semblants a les de Gardeny que ens permeten de descriure-la dins del context arquitectònic de les construccions dels templers.

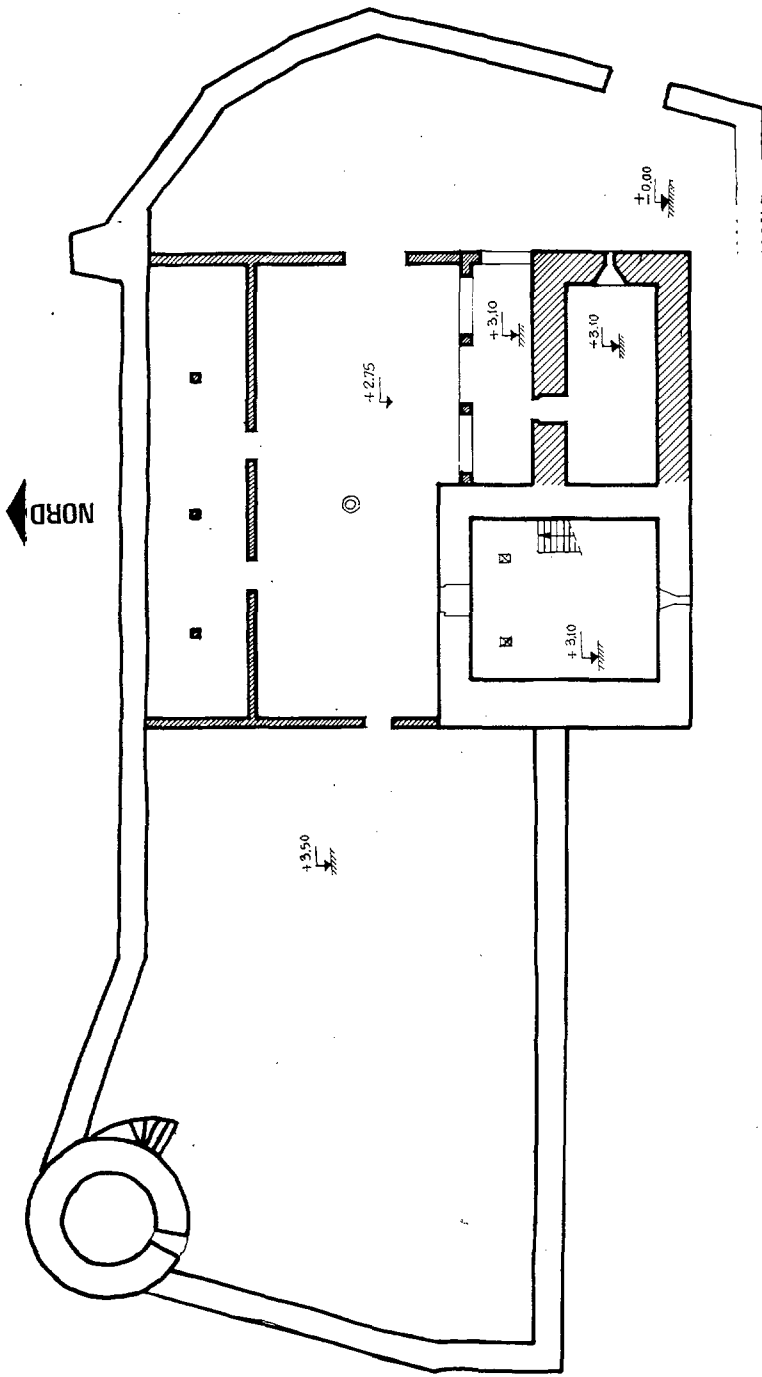
També la podem comparar amb les primitives capelles cistercenques de la Santíssima Trinitat de Santes Creus i la de Sant Esteve de Poblet. Les afinitats constructives són moltes: el carreuat, la volta i l'espitllera de l'absis.

Encara es conserven bona part dels murs d'aquest edifici, malgrat que actualment està sense coberta. Sembla que inicialment tenia una planta rectangular de 6 metres d'amplada per 12 de llargada; avui està escapçada uns tres metres i mig per la part de ponent: la paret que escurça la planta es veu postissa, i posterior. Si suposem que aquesta capella tenia una planta de 6 per 12 és sobretot per dos motius: primer, per la lògica de la proporció pitàgorica (1:2) que fou molt emprada a l'edat mitjana; segon, perquè encara es conserva el claustre o porxada que devia ocupar tot el costat nord de la capella que té la llargada que atribuïm a aquesta.

L'edifici que contenia la capella tenia dues plantes. L'església n'ocupava la superior que venia a nivell del claustre des d'on s'hi accedia per la porta que encara existeix. La inferior podia ser magatzem. Tant la planta baixa com la capella estaven cobertes amb volta de canó probablement semblant a les que veïem a Gardeny. Tant de l'una com de l'altra es conserven vestigis.

El pla de la peça inferior era a nivell de la barbacana i del soterra-

(31) Francesca ESPAÑOL a *Arquitectura romànica de la Conca de Barberà* (tesi de llicenciatura inèdita), 1981, p. 147, assenyala, a partir del document testamentari de la dona de P. de Puigverd, que el 1166 potser encara no s'havien iniciat les obres.

ESCALA GRÀFICA

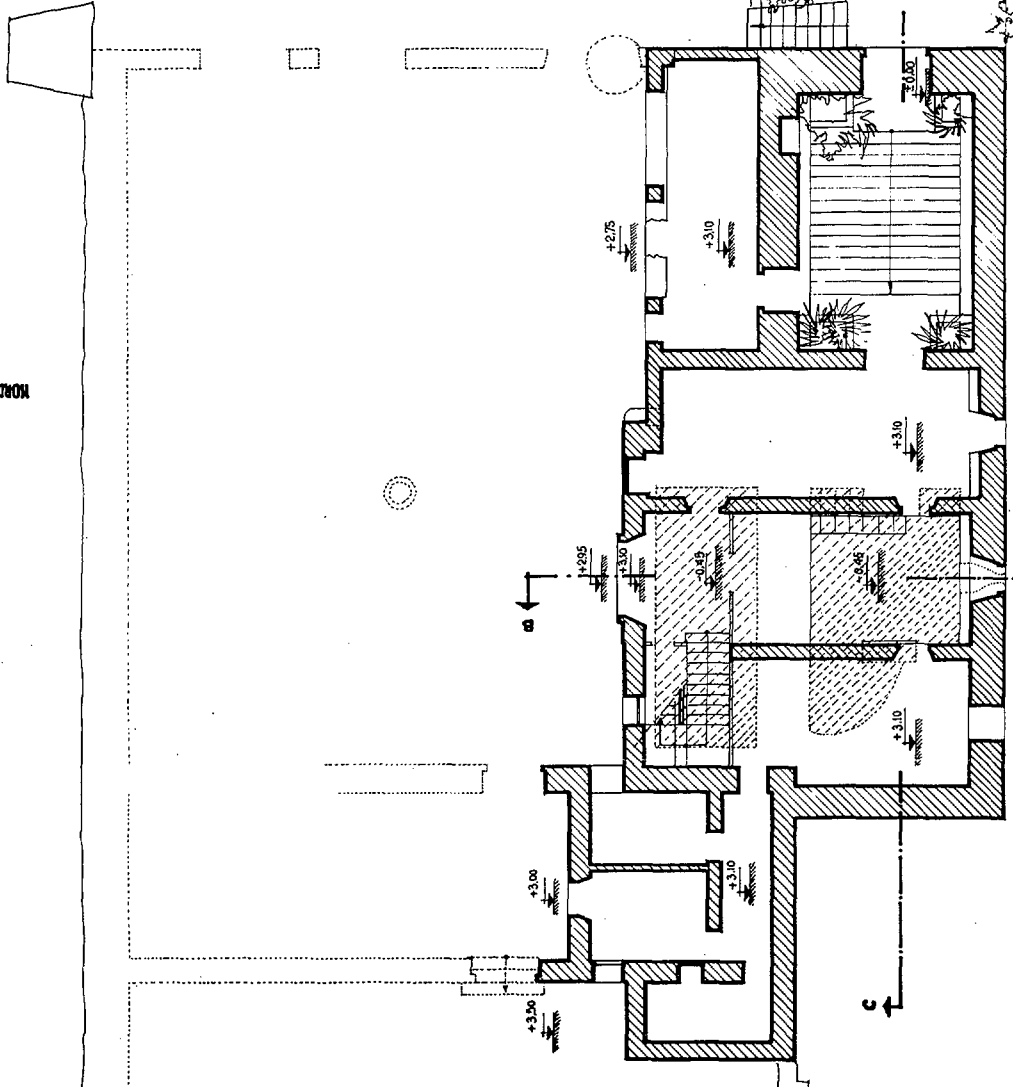
REFERÈNCIES

SEGLE XII - XIII (TEMPLERS)

GRÀFIC NÚM. 3

NO RD

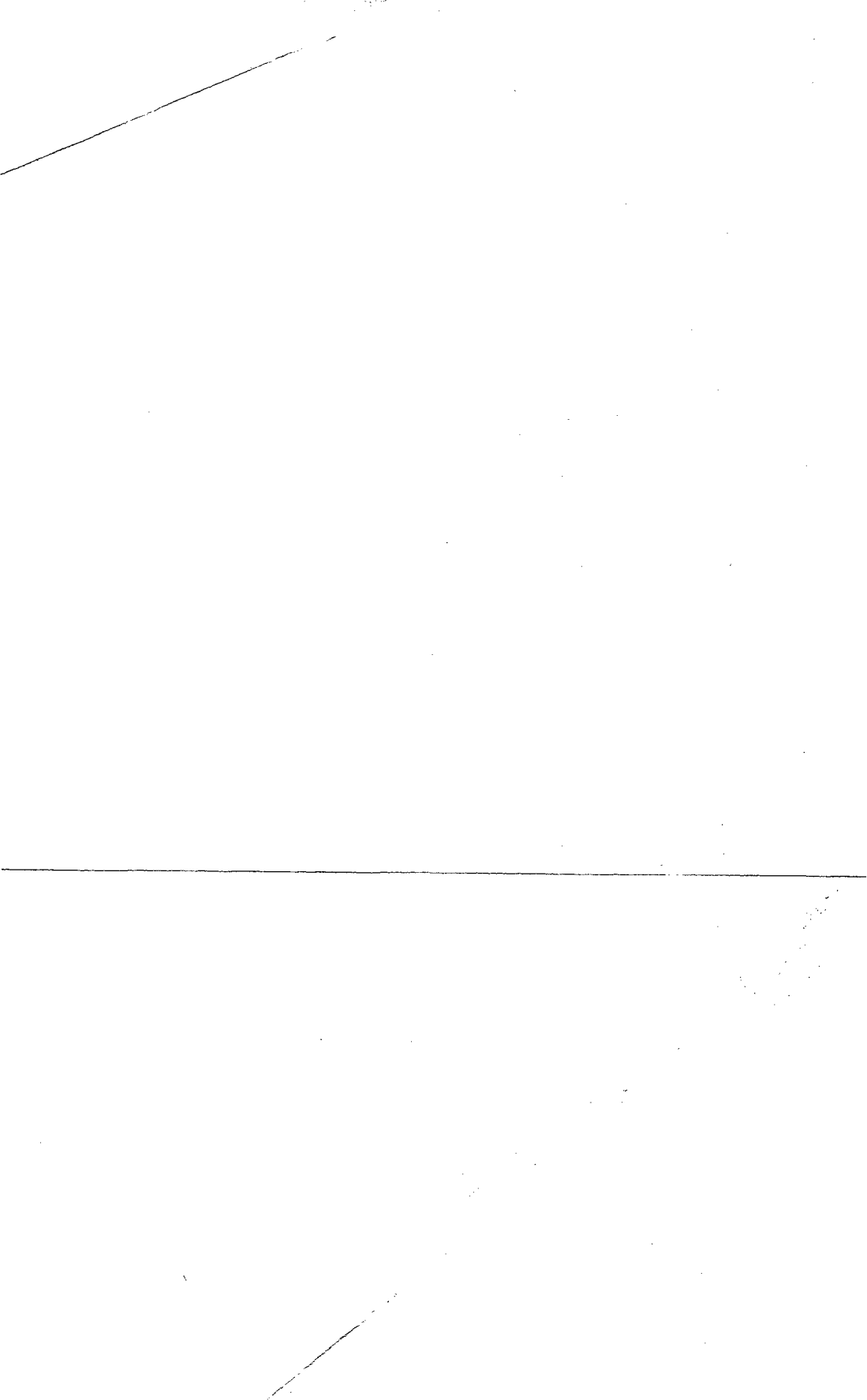

ESCALA GRÁFICA

NOTA : LA PART RATILLADA AMB TRILLOS

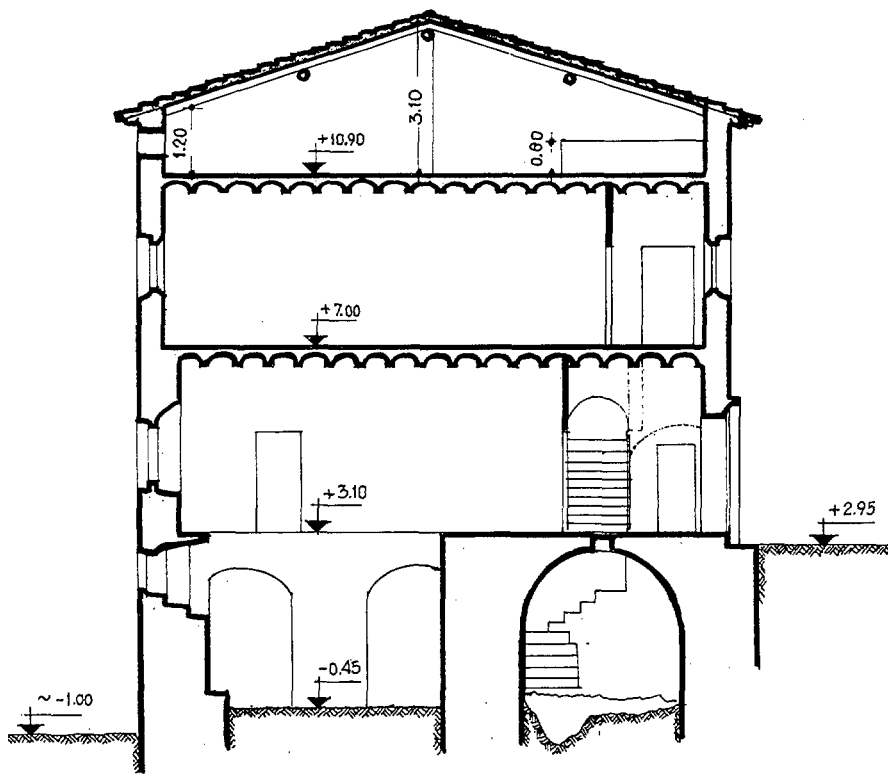
PROF. ...

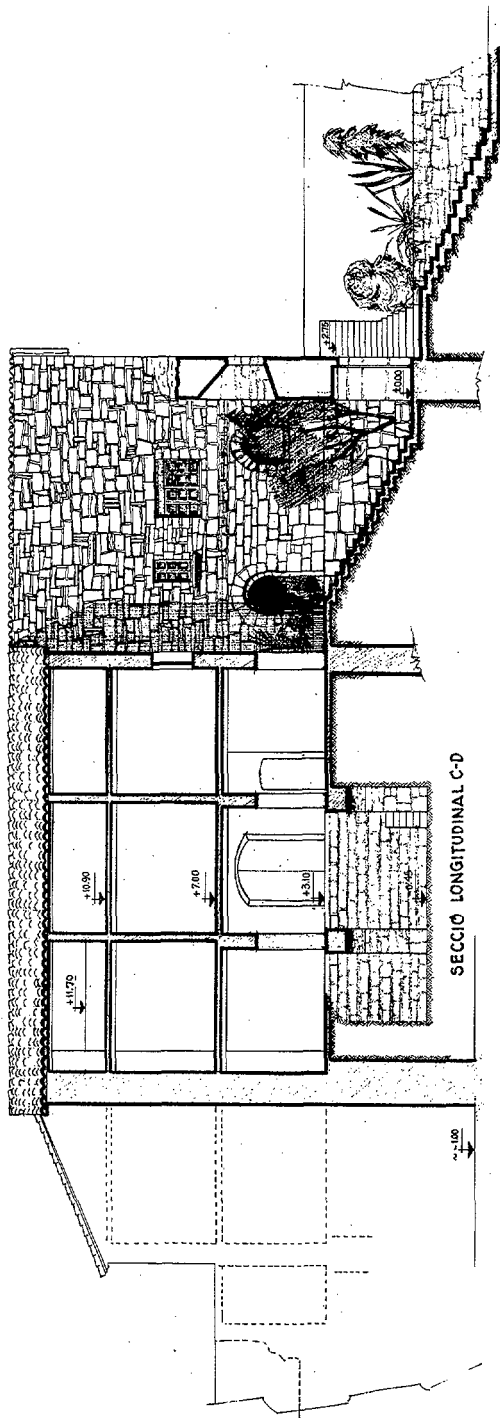
ni que continuava vers l'antiga torre on hi ha la sitja de la presó. Tenia una entrada des del clos murallat —davant de la barbacana— que és la porta que actualment es conserva a la banda de sol ixent (per on avui s'entra al castell); potser també tenia comunicació cap a l'interior de l'edifici primitiu.

La capella havia de ser d'una simplicitat encara més notable que la de Gardeny: una planta rectangular sense absis, amb una finestra espitllera abotzinada a la capçalera, encara conservada avui (vegeu la fotografia n.º 5). La porta d'entrada des del claustre que veiem actualment (no descartem que n'hi hagués una altra a la banda interior, a ponent) és de mig punt, extraordinàriament austera (vegeu la fotografia n.º 6). La volta de canó arrencava, creiem, amb una senzilla imposta. La robustesa dels murs laterals era suficient per aguantar-la; per tant, és probable que no fessin falta ni tant sols els arcs torals que a Gardeny trenquen la monotonia de la nau.

Dibuix: Ferran Díaz

SECCIÓ TRANVERSAL A-B

Dibuix: Ferran Díaz

Als templers els degué tocar de donar al castell la fesomia que correspon a l'etapa en què s'ordena el conjunt fortificat amb un pati central, la tercera segons Puig i Cadafalch. Per tant és versemblant que l'actual indret de la part nord de la capella, que encara coneixem amb el nom de "pati", fos obra seva.

D'aquest element central en sabem bastants coses perquè el tenim àmpliament descrit en inventaris. Els inventaris són d'èpoques molt posteriors als templers però crec que tenen el seu interès, car aquests elements, ordenadors d'un conjunt, no acostumen a alterar-se per més modificacions que es facin:

"primo al entrant a dit castell y ha un pati gran y a ma esquerra y ha un petit claustre ab dos arcadas de pedra de fil, cubert per lo qual s'entra a la capella" (32).

(notem que aquí parla de dues arcades quan en realitat n'hi han tres; és probable que ja en aquesta època, 1661, s'hagués escurçat la capella i en conseqüència cegat l'arcada).

A la banda nord del pati van construir un cos d'edifici destinat probablement a cellers i cavallerisses a la planta baixa:

"y a ma dreta del portal major de dit castell (aleshores aquest portal donava al pati en la prolongació vers tramuntana de l'actual mur est del castell com veiem en la cita anterior) al entrant, y ha una istàntia sens portas la qual també serveix de cavallerissa y un poc amunt de dita istàntia, a dita mà, y ha altre portal per lo qual se entra a una gran istàntia que també serveix de cavallerissa, y així mateix un poc amunt de dit portal, a dita mà dreta, y ha altre portal ab sas portas fortas, pany y clau, per lo qual se entra a una gran istàntia en la qual se troba un cup de vint y sinch càrregas de vi de vaix e més una premsa nova ab son caragol y tots sos aparatos; y dins dita istàntia y ha altre portal ab sa porta pany y clau per lo qual se entra a altre istàntia dita lo celler, en la qual se trobaren set botas que entre totes rajaran seixanta càrregas de vi; e més cinch botas de càrrega e mitja càrrega...(33).

Encara que aquest inventari sigui del segle XVII és lícit de pensar que tant d'espai destinat a estables i cellers l'havien d'haver construït els templers perquè amb aquest orde el castell fou habitat per una nombrosa comunitat. Josep M.ª Sans especula sobre el nombre de frares que van constituir-la. Sense poder arribar a cap resultat cert, creu que a mitjans del segle XIII tenia, com a mínim, 15 membres (34).

(32) Vegeu document citat a la nota 13.

(33) Vegeu document citat a la nota 13.

(34) J. M.ª SANS i TRAVÉ, *Alguns aspectes... op. cit.*, p. 57.

Sabem amb certesa que en aquest mateix indret va construir un notable palau el que fou Gran Prior de Catalunya de l'orde de l'Hospital, fra Guillem de Guimerà, del qual tractarem en un pròxim treball, però res ens impedeix pensar que la seva part baixa hagués estat ja construïda anteriorment.

També suposem que construïren un altre cos d'edifici que tanca el pati per levant, on hi situaren la cuina i les habitacions dels servidors.

Al mig del pati hi havia un pou que ha arribat fins a nosaltres però que ara està colgat:

“y al mix de dit pati y ha un pou molt fondo ab son brocal y pilars de pedra” (35).

L'indret que fou el cementiri resulta molt difícil de localitzar: l'hort, el claustre? És un enigma. Fóra molt interessant trobar-lo car ens consta que, a més dels frares, diversos nobles i cavallers l'elegiren per ser-hi enterrats (36).

On s'aprecia més la influència cistercenca en l'arquitectura dels templers és probablement en l'austeritat ornamental de les seves construccions. Ja hem vist que a Gardeny, fora de les quatre motllures de les parets, aquesta és pràcticament inexistent. A Barberà, malgrat que les successives destruccions podrien fer-nos pensar en la desaparició dels elements ornamentals, la fortalesa era tant o més austera que a Gardeny: només cal veure la porta del claustre que entra a l'església i comparar-la amb qualsevol porta del Castell de Gardeny per veure que aquests elements, que aquí tenien una tímida ornamentació, a Barberà són inexistent. Només hem detectat —i no exagerem quan diem detectat— una tímida ornamentació incisa a bisell en el capitell del pilar que fa cantonada al claustre o porxada. Es tracta d'una creu molt esborrada per l'erosió al costat nord, i de variacions geomètriques florals sobre el tema de la creu —aquestes ben conservades— a la banda est.

A més d'això, hem trobat una clau d'arc i un capitell. La clau havia anat a parar a un graó de l'escala construïda fa pocs anys per accedir al castell; porta incisos uns dibuixos —avui bastant erosionats— que representen un quadrat en posició de cairó, un triangle equilàter i un cercle, col·locats un damunt de l'altre en l'eix de simetria de la

(35) Vegeu document citat a la nota 13.

(36) J. M.ª SANS i TRAVÉ, *Alguns aspectes... op. cit.*, p. 56.

clau; són uns curiosos elements geomètrics que podrien fer les delícies dels amants de l'esoterisme (vegeu fotografia n.º 7).

El capitell és molt simple: de forma troncocònica, aplanat en quatre cares a la part superior. En elles hi ha en relleu quatre escuts, dos sense cap motiu i dos amb una creu.

Resumint, la casa-convent dels templers de Barberà va ser un imponent castell, tal com corresponia a la comanda, la segona en importància del Principat.

Partint d'un castell prou notable, del segle XI, amb torre, serveis annexos i muralla, el recinte emmurallat fou ampliat amb una barbana. A l'interior, al voltant d'un pati, s'afegí una capella al nucli original per la banda de migdia i vers llevant; al nord s'instal·laren les caval·lerisses i els cellers, i a l'est, en un altre cos d'edifici, la cuina i les cambres dels servidors.

L'aspecte —tant l'extern com l'intern— d'aquest castell devia ser d'una austeritat considerable, amb poquíssims elements ornamentals.

La capella s'adaptà, potser, a una anterior construcció. El seu projecte no aniria més enllà de les proporcions i estructura usuals de l'arquitectura medieval, seguint, com és típic en el Temple, la influència arquitectònica de l'orde del Cistell.

El caire d'aquesta arquitectura de templers —coincidint amb les observacions de Puig i Cadafalch i Lambert— no es diferenciava en res de qualsevol altre fortificació del seu temps que tingués una funció semblant.